

גישור בתוך המשפחה המורחבת – בין מסורת לשינוי חברתי

פרופ' יהודה חטיב

מבוא

המשפחה המורחבת והחמולה מהוות את עמודי התווך של המבנה הסוציו-פוליטי בחברה הערבית בישראל, ומשמשות כזירה מרכזית לעיצוב האינטראקציות הבין-אישיות ולניהול קונפליקטים. בעוד שבחברות מערביות-ליברליות פתרון סכסוכים נתפס כפרקטיקה פרטית המבוססת על אוטונומיה אישית ודיסקרטיות, בחברה הערבית הקונפליקט מוגדר כאירוע קולקטיבי בעל השלכות רוחביות על המוניטין (*Sum'a*) המעמד החברתי והלכידות הפנים-קבוצתית. (Giacaman et al., 2011) בתוך כך, מוסד המשפחה המורחבת אינו רק "זירת הסכסוך", אלא הוא מתפקד כערכאה שיפוטית וביצועית המערבת רשתות חברתיות רחבות ודמויות סמכות מסורתיות.

הספרות המחקרית מדגישה כי בחברות קולקטיביות, מנגנוני הגישור והפיוס – ובראשם מוסד ה"סולחה" – (*Sulha*) אינם מהווים רק כלי טכני ליישוב מחלוקות, אלא מנגנון חיוני לשימור הון חברתי ומניעת הסלמה שעלולה להוביל לנקמת דם או לנידוי חברתי. (Abu-Nimer, 2003; Jabbour, 1996) תהליכים אלו נשענים על פרדיגמה של צדק מאחה (*Restorative Justice*), שבה המטרה העליונה אינה חלוקת משאבים צורנית או הכרעה משפטית גרידא, אלא איחוי השבר במרקם החברתי, השבת ה"כבוד" (*Karama*) לצדדים הנפגעים והשבת האיזון הקהילתי על כנו. (Pely, 2016) כוחו של הגישור המשפחתי טמון ביכולתו לייצר פתרונות בעלי לגיטימציה תרבותית, שלעיתים עולה על זו של מערכת המשפט הרשמית. (Ghanem, 2010)

עם זאת, בעשורים האחרונים ניצבת החברה הערבית בישראל בפני תמורות סוציו-סטרוקטורליות עמוקות ומהירות. תהליכי מודרניזציה, עיור (*Urbanization*) ועלייה בשיעורי ההשכלה הגבוהה מובילים לשחיקה הדרגתית של מבני הסמכות הפטריארכליים המסורתיים. (Al-Krenawi, 2016) המעבר ממשפחה מורחבת היררכית למודלים של משפחה גרעינית עצמאית מייצר "דואליות נורמטיבית": מצב שבו היחיד נקרע בין מחויבותו לערכי החמולה והמסורת לבין שאיפתו לאינדיבידואליזם ומימוש זכויות אישיות. (Smootha, 2010) מפגש זה מייצר "מרחב ביניים" מורכב, שבו מנגנוני הגישור המסורתיים נדרשים לאדפטציה מתמדת אל מול מודלים מקצועיים ומערביים, תוך ניסיון לגשר על פערים בין-דוריים ושינויים מבניים במעמד האישה. (Haj-Yahia, 2000; Rouhana, 2015)

מאמר זה בוחן את הדינמיקה הייחודית של הגישור בתוך המשפחה המורחבת בחברה הערבית בישראל, תוך התמקדות בשלושה צירי ניתוח:

1. **הציר המבני-חברתי:** בחינת החמולה כישות משפטית וחברתית המשפיעה על ניהול הקונפליקט ועל הלחץ הקבוצתי המופעל על הצדדים.
2. **ציר המנהיגות והסמכות:** ניתוח פנומנולוגי של תפקיד ה"מכובדים" (*Wujaha*) והמבוגרים כמתווכים סימבוליים המאזנים בין נורמות עבר לצרכי הווה.
3. **הציר הרסטורטיבי:** בחינת תהליך הפיוס כבסיס לשיקום יחסים (*Relational Rehabilitation*) וככלי לשימור חוסן חברתי אל מול אתגרי המודרנה.

המבנה החברתי: החמולה והמשפחה המורחבת כמרחב נורמטיבי וכיחידת פיקוח

החמולה והמשפחה המורחבת אינן רק יחידות קרבה ביולוגיות, אלא הן מהוות את היחידות הסוציו-פוליטיות המכוננות בחברה הערבית, המתפקדות כמרחב נורמטיבי וכערכאה מעין-משפטית. בניגוד למודל המשפחה הגרעינית המערבי, המדגיש אוטונומיה אישית ודיסקרטיות, המשפחה המורחבת פועלת כרשת מסועפת של יחסי גומלין (Reciprocal Networks) המייצרת מחויבויות נורמטיביות, כלכליות ופוליטיות הדוקות בין חבריה (Barakat, 1993). בבסיס מבנה זה ניצב מושג ה"עסביה" – (**Asabiyyah) "הסולידריות הקבוצתית המלכדת את הפרטים ליחידה אורגנית אחת, שבה זהותו של היחיד אינה עומדת בפני עצמה אלא שזורר במוניטין ובסטטוס של הקולקטיב (Al-Haj, 1995; Sharabi, 1988).

בהקשר של ניהול קונפליקטים, המשפחה המורחבת פועלת כישות דואלית המפעילה **פיקוח חברתי (Social Control)** אינטנסיבי. מחד גיסא, היא עלולה לשמש כ"זירת הסלמה"; בשל הערבות ההדדית ודינמיקת ה"כבוד" (**Sharaf/Karama) "סכסוך נקודתי בין שני יחידים עלול להתרחב במהירות לכדי עימות בין-חמולתי (Inter-clan conflict), שבו הקבוצה כולה נדרשת להגן על מעמדה הסימבולי. מאידך גיסא, אותו מבנה היררכי משמש כמנגנון ויסות ובקרה; הסמכות המוקנית למבוגרי המשפחה (Kibar al-Aila) מאפשרת להם להפעיל לחץ נורמטיבי על הצדדים הניצים ולכפות הסדרי פשרה, במטרה למנוע פגיעה בלכידות הפנימית (Intra-clan cohesion) או הידרדרות לנקמת דם (Abu - Baker, 1998; Pely, 2016).

תהליכי המודרניזציה והאינדיבידואליזציה העוברים על החברה הערבית בישראל מייצרים כיום "משבר סמכות" בתוך המבנה המסורתי. העלייה באוטונומיה הכלכלית של הדור הצעיר והחשיפה לערכים ליברליים של זכויות פרט מערערות על הבלעדיות של המנהיגות החמולתית (Ghanem, 2010). מתח זה, שבין הנאמנות השבטית-ראשונית (Primordial ties) לבין השאיפה להגדרה עצמית, מציב אתגרי תיווך מורכבים במיוחד בסכסוכים בתוך המשפחה (כגון סכסוכי ירושה או דיני אישות). המגשר המודרני נדרש אפוא לפעול בתוך "מרחב דואלי", שבו עליו לאזן בין צרכי הפרט לאוטונומיה לבין הלחצים הקולקטיביים המופעלים על ידי רשת המשפחה המורחבת. (Al-Krenawi, 2016; Rouhana, 2015).

מנהיגות וסמכות: תפקיד המבוגרים וה"ווג'אהה (Wujaha) "בתהליכי הגישור

בתוך המבנה של המשפחה המורחבת, המבוגרים (*Kibar al-Sinn*) והדמויות המכובדות (*Wujaha*) מהווים את הציר המרכזי של מנגנוני יישוב הסכסוכים. דמויות אלו אינן נתפסות רק כבעלות ידע טכני בפתרון בעיות, אלא כנושאות של "הון סימבולי" (*Symbolic Capital*) "המבוסס על חוכמת חיים, ניסיון מצטבר ויושרה מוסרית. סמכותם המוסרית מעניקה להם את היכולת לגשר על פערים שבין הצדדים הניצים, תוך שהם זוכים לאמון קולקטיבי החוצה את גבולות המחלוקת הספציפית (Jabbour, 1996; Pely, 2016). בניגוד למודל הגישור המערבי הקלאסי, המקדש את הניטרליות והאובייקטיביות של המגשר, המתווך במסורת הערבית פועל כ"מגשר פנימי-חלקי (*Insider-Partial Mediator*). " לפי גישה זו, עוצמתו של המגשר נובעת דווקא ממעורבותו העמוקה במרקם החברתי ומהיכרותו האינטימית עם ההיסטוריה המשפחתית (Wehr & Lederach, 1991). תפקידו אינו מסתכם בהכרעה טכנית, אלא ביצירת "מרחב דיאלוגי מוגן" שבו מושגים של "כבוד" (*Karama*) ו"הצלחת פנים" ** מקבלים מעמד בכורה. המכובדים משתמשים בנורמות תרבותיות ובמנגנונים של לחץ חברתי חיובי כדי להוביל את הצדדים לפשרה שתהיה מקובלת על הקולקטיב. (Abu-Nimer, 2003; Irani & Funk, 1998).

עם זאת, תהליכי השינוי החברתי בחברה הערבית בישראל מייצרים אתגרים משמעותיים למעמד זה. המעבר לדפוסים דמוקרטיים, העלייה ברמת ההשכלה והחשיפה למערכות משפט פורמליות יוצרים לעיתים "משבר סמכות" מול הדור הצעיר. צעירים רבים עשויים לראות במוסד ה"ג'אהה" (*Jah'ah*) "מנגנון המשרת את שימור הסטטוס-קוו הפטריארכלי על חשבון זכויותיהם האישיות (Al -Krenawi 2016) במציאות זו, על הדמויות המכובדות לבצע אדפטציה של סמכותן; הן נדרשות לשלב בין המסורת הסימבולית לבין הבנה של צרכים מודרניים ואינדיבידואליים, ובכך להפוך מ"בוררים סמכותיים" ל"מתווכים תרבותיים" המקשרים בין עולם הערכים הישן למציאות המשתנה (Ghanem, 2010; Rouhana, 2015).

הציר הרסטורטיבי: תהליכי ה"סולחה" כמנגנון לשיקום הון חברתי

תהליכי הפיוס המסורתיים, ובראשם מוסד ה"סולחה" (Sulha), "מהווים את הביטוי המובהק ביותר של פרדיגמת הצדק המאחה" (Restorative Justice) בתוך המשפחה המורחבת והקהילה הערבית. בניגוד למערכת המשפט האדברסרית, השואפת לקבוע אשמה ולהטיל ענישה פורמלית, הסולחה מתמקדת באיחוי השבר הבין-אישי ובהשבת האיזון החברתי שהופר בעקבות הקונפליקט (Lang, 2002; Pely, 2016). תהליך זה מושגת על עקרונות של דיאלוג רב-שכבתי, הכרה באחריות הקולקטיבית של המשפחה, והתמרה של רגשות עוינות למחויבות מחודשת לשלום הקהילה.

הייחודיות של הסולחה טמונה בתפקוד הריטואלי-סימבולי שלה. הטקס הציבורי – הכולל לחיצת ידיים, חתימה על הסכם פיוס וארוחה משותפת – אינו רק אקט טכני של סגירת תיק, אלא "טקס מעבר" המאותת לקהילה כולה על סיום מצב הלוחמנות וחזרה לשגרה של שיתוף פעולה. (Ginat, 1987) הדגש בסולחה אינו מושם על פתרון המחלוקת הספציפית גרידא (Problem-solving), אלא על שיקום היחסים (Relationship Repair); קבלת האחריות של הפוגע וסליחת הנפגע נתפסות כחיוניות להשבת ה"כבוד" לשני הצדדים ומניעת דינמיקה של נקמה. (Abu-Nimer, 2003; Irani, 1999)

במציאות העכשווית, מוסד הסולחה פועל בתוך מרחב של פלורליזם משפטי (Legal Pluralism), שבו המערכת התנהגותית מתקיימת לצד מערכת המשפט של מדינת ישראל. מצב זה מייצר מתחים מורכבים: מחד גיסא, הסולחה נתפסת ככלי יעיל ומהיר המעניק לגיטימציה תרבותית שבית המשפט הרשמי לעיתים מתקשה לייצר. מאידך גיסא, עולים אתגרים הנובעים מהתנגשות בין ערכים ליברליים-אינדיבידואליים לבין דרישות הפיוס הקולקטיביות, במיוחד בנושאים של זכויות נשים וחופש הפרט (Rouhana, 2015; Al-Krenawi, 2016).

לסיכום, האתגר הניצב בפני המגשר המקצועי בחברה הערבית כיום הוא יצירת "מודל היברידי". מודל זה מבקש לשלב בין הכלים המקצועיים של הגישור המערבי (כגון ניטרליות, סודיות והתמקדות באינטרסים) לבין הכוח הטרנספורמטיבי של הסולחה המסורתית. אינטגרציה שכזו עשויה להציע מענה רגיש-תרבותית המכבד את מבנה המשפחה המורחבת, תוך מתן מקום לשינויים החברתיים ולערכי המודרנה המעצבים את החברה הערבית במאה ה-21.

סיכום

מאמר זה בחן את מקומה המרכזי של המשפחה המורחבת כצומת תרבותי ונורמטיבי בניהול קונפליקטים בחברה הערבית בישראל. מתוך ניתוח דינמיקה שבין מסורת לשינוי חברתי, עולה כי המשפחה המורחבת אינה משמשת רק כזירת הסכסוך, אלא מתפקדת כמנגנון חיוני של **פיקוח חברתי וצדק מאחה**. המאמר עמד על תפקידם הייחודי של המבוגרים והמכובדים (*Wujaha*) כ"מתווכים פנימיים", אשר עוצמתם נשענת על הון סימבולי ועל היכולת לייצר פתרונות בעלי לגיטימציה תרבותית רחבה.

ניתוח תהליכי הפיוס המסורתיים, ובראשם **הסולחה**, מלמד כי יעילותם טמונה במיקוד בשיקום מערכות יחסים ובאיחוי השבר הקהילתי, מעבר להסדרה הטכנית של המחלוקת. עם זאת, הממצאים מצביעים על כך שתהליכים אלו ניצבים כיום בפני "משבר סמכות" אל מול תהליכי אינדיבידואליזציה ומודרניזציה מואצים. לסיכום, המאמר מציע כי עתיד יישוב הסכסוכים בחברה הערבית טמון באימוץ **מודל היברידי**, המשלב בין הכלים המקצועיים של הגישור המודרני לבין העומק הריטואלי והחברתי של המנגנונים המסורתיים, ובכך נותן מענה הולם למציאות של פלורליזם משפטי ותרבותי בישראל.

רשימת מקורות (References)

- Abu-Baker, K. (1998).** *The orientation of the Arab family in Israel: A cultural perspective.* In N. Lewin-Epstein, Y. Rozen-Hekshl & S. Shavit (Eds.), *The Arab Minority in Israel* (pp. 120-135). Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad (Hebrew).
- Abu-Nimer, M. (2003).** *Nonviolence and Peace Building in Islam: Theory and Practice.* University Press of Florida.
- Al-Haj, M. (1995).** *Education, Empowerment and Control: The Case of the Arabs in Israel.* State University of New York Press.
- Al-Krenawi, A. (2016).** *Psychosocial Impact of Polygamy in the Middle East.* Springer.
- Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2011).** *Helping professions among Arab-Palestinians in Israel: Traditional and modern perspectives.* Routledge.
- Barakat, H. (1993).** *The Arab World: Society, Culture, and State.* University of California Press.
- Ghanem, A. (2010).** *The Arab minority in Israel: The challenge of modern citizenship.* University of Haifa (Hebrew).
- Giacaman, R., Khatib, R., Shabaneh, L., Ramlawi, A., Sabri, B., Sabatinelli, G., ... & Laurance, T. (2011).** Health status and health services in the occupied Palestinian territory. *The Lancet*, 373(9666), 837-849.
- Ginat, J. (1987).** *Blood Revenge: Family Honor, Mediation and Outcasting.* University of Pennsylvania Press.
- Haj-Yahia, M. M. (2000).** The incidence of wife abuse and battering and some sociodemographic correlates as revealed by two national surveys in Palestinian society. *Journal of Family Violence*, 15(4), 347-374.
- Irani, G. E., & Funk, N. C. (1998).** Rituals of Reconciliation: Arab-Islamic Perspectives. *Arab Studies Quarterly*, 20(4), 53-73.
- Jabbour, E. J. (1996).** *Sulha: Palestinian Traditional Peacemaking Process.* Near East Resources.
- Lang, A. (2002).** *Sulha: Peacemaking in the Arab Society in Israel.* Jerusalem: Floersheimer Institute for Policy Studies (Hebrew).
- Pely, D. (2016).** *Honor Crimes, Politics, and Therapeutic Practice in Palestinian Society.* Palgrave Macmillan.
- Rouhana, N. N. (2015).** *The Palestinian-Arab Minority in Israel: Between National Identity and State Policy.* Cambridge University Press.

Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society*. Oxford University Press.

Smooha, S. (2010). *Index of Arab-Jewish Relations in Israel 2009*. University of Haifa.

Wehr, P., & Lederach, J. P. (1991). Mediating Conflict in Central America. *Journal of Peace Research*, 28(1), 85-98.